

УДК 655.3.066.32(438) «1907/1913»:725.96(477.43)

ВИДИ ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ ПОДІЛЛЯ НА ПОШТОВИХ ЛИСТІВКАХ ПОЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА КРАЄЗНАВЧОГО (1907–1913 рр.)**Паур Ірина Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва,

та реставрації творів мистецтва,

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка,

м. Кам'янець-Подільський

<https://orcid.org/0000-0002-5998-8274><https://doi.org/10.35619/ucpmk.v39i.490>

iryna.paur@kpnu.edu.ua

Проаналізовано іконографію поштових листівок Польського товариства краєзнавчого, виданих до Першої світової війни. З'ясовано, що товариство популяризувало подільські краєвиди на поштівках із метою утвердження історико-культурної спадщини «східних кресів» як національного надбання польського народу. Визначено, що упродовж 1907–1913 рр. види оборонної архітектури Поділля були представлені в серії поштівок «Польські замки» (фортеці в Кам'янці-Подільському, Меджибожі, руїни замків у Жванці, Панівцях, Пиляві, Зінькові) та «Поділля» (Кам'янець-Подільська фортеця). З'ясовано, що в основі композиції лицьового боку поштівок цих серій були світлини К. Кульвіча та М. Грейма, а їх художнє оформлення здійснював М. Вишніцький. Проаналізовано тексти історичних довідок на адресному боці поштівок.

Ключові слова: поштова листівка, Польське товариство краєзнавче, фортеця, замок, Поділля, історична довідка.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. поштові листівки, створені на межі поштової та видавничої справи, мистецтва, міжлюдської комунікації і краєзнавчої діяльності, були багатограним соціокультурним явищем, а їх дослідження сприяє аналізу окремих аспектів історії суспільної свідомості. Усвідомлювали потенціал поштівок члени Польського товариства краєзнавчого (далі – ПТК), які видавали поштові листівки з видами пам'яток «східних кресів», відносячи їх до національного надбання польського народу, з метою популяризації та збереження історико-культурної спадщини краю в контексті політики зміцнення держави, згуртування нації та об'єднання земель.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Кореспондент ПТК «Земля» А. Чарновський на сторінках часопису проаналізував поштівки, видані ПТК упродовж 1907–1951 рр., зокрема політику видавництва, тематику, графічне оформлення тощо [10]. Діяльність ПТК у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. дослідила Н. Заставецька [2].

У 2007 р., до 100-річчя заснування ПТК, Р. Кречманський у Варшаві [8] та Б. Дунін-Вільчинський і В. Ковальський у Любліні [6] опублікували два альбоми-каталоги поштівок, виданих товариством. У першому альбомі поштові листівки згруповані за темами «Сучасні кордони Польщі» та «Креси Речі Посполитої», а види оборонної архітектури Поділля представлено в підрозділі другої теми – «Замки кресові» [8; 118–131]. У другому – поштівки 1907–1950 рр. розміщено серіями у хронологічній послідовності, а види оборонної архітектури Поділля подано в I (1907), II (1908), IV (1910), VI (1913) серіях «Польські замки» та «С: Поділля» (1908) [6; 3, 14, 15, 16–20, 45, 46].

Мета роботи – проаналізувати іконографію поштових листівок ПТК, виданих до Першої світової війни, та визначити види, що популяризували оборонну історико-культурну спадщину Поділля.

Вклад основного матеріалу. ПТК створено в жовтні 1906 р. у Варшаві. В його структурі діяли профільні комісії та секції, організовано бібліотеку, налагоджено видавництво щотижневого спеціалізованого журналу «Земля» (з січня 1910 р.) [2; 276–277]. У лютому-березні 1910 р. на сторінках часопису опубліковано краєзнавче дослідження Я. Варнківни «На колишньому кордоні», у якому проаналізовано історію Кам'янця-Подільського від найдавніших часів до поділу Речі Посполитої (№ 9, 10), описано пам'ятки історико-культурної спадщини Старого міста і Нового плану (№ 10, 11), особливості міського ярмарку в День св. Яна (№ 11). Публікація проілюстрована видами міста: рисунками – «Фрагмент замку Кам'янецького» (З. Станкевичівна), «Башта Баторія», «Таблиця над брамою Башти Баторія», «Щит мінарету в Кам'янці» (М. Вишніцький), фотографіями членів товариства – «Силует Кам'янецького замку», «Брама Руська в Кам'янці» (М. Вишніцький), «Кам'янецький замок» (К. Кульвіч) та фотографіями з колекції ПТК – «Залишки Польської Брами в Кам'янці», «Яр Смотрича і Новий міст в Кам'янці», «Стара церква на Карвасарах», «Кам'янецький замок до 1876 р.», окремі з яких уже були видані ПТК на поштових листівках [9].

Видавнича діяльність була одним з основних занять ПТК. До складу профільної комісії входили З. Глогер, О. Яновський, В. Врублевський, М. Вишніцький та ін. Вони організовували видання путівників,

періодики, поштівки, а їх розповсюдженням займалося як центральне керівництво організації, так і регіональні відділення. Так, упродовж 1907–1915 рр. товариство видано 36 серій поштівки по 2 тис. примірників. Вартість однієї поштівки становила 5 коп., для членів товариства була передбачена знижка 10% на купівлю однієї поштівки та 20% – серії [10; 210].

Серед пріоритетних були краєвиди колишніх регіонів Речі Посполитої з метою патріотичного виховання молоді та об'єднання населення єдиною великодержавною ідеєю. Зокрема, до Першої світової війни ПТК видало шість серій поштівки «Польські замки» («Zamki Polskie»), серед яких були види оборонної архітектури Поділля – Кам'янець-Подільського, Меджибожа, Жванця, Панівців, Пиляви та Зінькова.

Перша серія поштівки надрукована 1907 р. у Варшаві в закладі Б. Вежбицького за проектом та малюнками М. Вишніцького, а серед 15 видів польських замків за № 6 – Кам'янець-Подільська фортеця (Рис. 1). Тоноване фотографічне зображення фортеці обрамлене модерною віньєткою з домінуванням золотого, чорного та червоного кольорів.

У центрі композиції віньєтки силуети «крилатих гусарів» (лицарської кінноти Речі Посполитої – авт.), що надавало поштівкам польського національного забарвлення. У верхній центральній частині лицьового боку є напис готичним шрифтом – «Polskie Towarzystwo Krajoznawcze», у нижній вказано походження архітектурної споруди (Kamieniec-Podolski), автора проекту і художнього оформлення декоративної рамки (M. Wisznicki) та рік (1907).

Для поштівки використано зображення фортеці з боку Карвасар, а тому чітко проглядаються башти (Папська, Ковпак, Тенчинська, Ляська) та житлова забудова передмістя.

Рис. 1. Фортеця в Кам'янці-Подільському. Серія I: «Польські замки». Варшава : ПТК, 1907.

Адресний бік поштівки цієї серії має історичну довідку, в якій зазначено, що губернське м. Кам'янець-Подільський знаходиться за 50 верст від залізничної станції Ларга (Варшава–Жмеринка–Могилів) із переправою в Усті через Дністер. Також вказувано, що на р. Смотрич, навпроти турецького Хотина, є відома давня фортеця польських кресових земель (переклад із польської – авт.) [6; 3].

Наступного року ПТК видало серію «Поділля» з 14 поштових листівок, що популяризувала подільські краєвиди [6; 16–20]. Фотограф товариства К. Кульвіч став автором світлин цієї серії [9; 152]. На адресному боці поштівки з видом фортеці та Турецького мосту (Рис. 2), в історичній довідці зазначено: «Кам'янецький замок. Над притокою Дністра, Смотричем, розташувалось як орлине гніздо, прекрасне місто на скелі, перлина Поділля, оспівана поетами, змальована художниками, сповнена історичних спогадів, чудовий Кам'янець-Подільський.

Замок – «Фатальна загроза впертого язичництва», «Фортеця Батьківщини – захисниця християнства» – з'єднаний з містом вузькою кам'яною спорудою, відомою як «Турецький міст». Його звели турки після завоювання Кам'янця в 1672 р.: як матеріал використали цеглу з двох костелів, які були навмисне для цього зруйновані» (переклад із польської – авт.) [5].

Рис. 2. Фортеця у Кам'янці-Подільському. Серія С: «Поділля». Варшава : ПТК, 1908.

У 1908 р. товариство видало II серія «Польських замків» із 12 поштівок, серед яких – види Меджибожа (Рис. 3) та Жванця (Рис. 4). Фотографічні зображення цієї серії оздоблені декорованими рамками із зображеннями з лівого боку поштівки елементів вбрання «крилатих гусарів».

У верхній центральній частині поштівки є напис бронзовим готичним шрифтом на бежевому тлі – «Polskie Towarzystwo Krajoznawcze», у нижній вказано походження архітектурної споруди (№ 7 – «Międzybóż», № 12 – «Żwaniec»), у нижньому лівому куті – автора проекту (М. Wisznicki) та рік (1908).

Друга серія поштівок надрукована у Варшаві в закладі Б. Вежбицького за проектом та малюнками М. Вишницького. У центрі композиції розміщено світлини із зображенням подільського містечка Меджибожа – фортеця з боку річки Південний Буг.

На поштівці зафіксовано двоповерховий будинок-плебанія та верхня частина костелу св. Трійці, південне прясло мурів, яке підсилено потужними контрфорсами, східний бастион із палацовою надбудовою та круглою вежею – донжоном, північно-східний флігель палацового комплексу, Офіцерську вежу, православну Свято-Успенську церкву.

Над південним пряслом мурів із території фортеці «виглядає» сигнатурка замкової церкви [1; 308].

В історичній довідці адресного боку поштівки вказано, що це містечко Летичівського повіту Подільської губернії, розташоване воно в гирлі річок Південний Буг та Бужок, і зазначено, що до станції Деражня Південно-Західної колії 17 верств.

Замок спорудили у 1331 р. князі Коріатовичі, а його власниками в різні роки були Синявські та Чарторийські.

Тут перебував певний час Т. Костюшка, а також дізнаємося, що на початку ХХ століття у замку знаходилася пошта та інші державні установи (переклад із польської – авт.) [6; 14].

Рис. 3. Фортеця в Меджибожі. Серія II: «Польські замки». Варшава : ПТК, 1908.

В історичній довідці поштової листівки з видом руїн замку у Жванці зафіксовано, що місто розкинулося над високим берегом Дністра біля впадіння в нього річки Жванчик. Наголошено, що це важлива пристань на Дністрі Кам'янецького повіту Подільської губернії. До Кам'янця-Подільського 18 верст, а переправа через Дністер знаходиться між Кам'янцем і Хотиним. Автор довідки зазначає, що замок наприкінці XVI ст. збудував Калиновський і саме тут Ян Казимир у 1653 р. підписав ганебний трактат із Хмельницьким і Ханом. Завершується довідка інформацією про те, що з початку XIX ст. замок знаходиться у стані руїни (переклад із польської – авт.) [6; 15].

Рис. 4. Руїни замку в Жванці. Серія II: «Польські замки». Варшава : ПТК, 1908.

У 1910 р. у фототипії А. Трибальського в Кракові ПТК видало IV серію «Польських замків» із 15 поштівок. У композиції лицьового боку цієї серії розміщено чорно-білі фотографічні зображення руїн замків у Панівцях, Пиляві та Зінькові, прикрашені віньєтками, декоративною рамкою та симетричним зображенням елементів вбрання «крилатих гусарів». Над декоративною рамкою червоними літерами на золотому тлі версаликом (заголовними літерами – авт.) подано назву товариства, під рамкою – золотими літерами на червоному тлі назву зображеного виду. В лівому нижньому куті є прізвище керівника

проекту – М. Вишніцького. Адресний бік поштівок містить інформацію щодо ПТК (є адреса товариства у Варшаві – Єрусалимський проспект, 29), фототипії та історичну довідку про зображені види. Зокрема, в описі до поштівки № 11 із видами руїн замку в Панівцях (Рис. 5) зазначено, що оборонний замок розташований на скелястому березі Смотрича за 10 верств від Кам'янця-Подільського. Він збудований Потоцькими у 1590 р., проте згодом Ян Потоцький відкрив на території замку школу, друкарню та організував осередок кальвіністів. Не витримала споруда облоги турків і Хмельницького. Також є інформація, що в 1780 р. тут мешкав Пуласький (переклад із польської – авт.) [6; 45].

Рис. 5 Руїни замку в Панівцях. Серія IV: «Польські замки». Варшава : ПТК, 1910.

За № 12 ПТК опублікувало вид руїн замку в містечку Пилява (Рис. 6). В історичній довідці зазначено, що містечко розташоване на річці Іква та відноситься до Літинського повіту Подільської губернії. Вказано, що колись воно було власністю ОО Домініканів із Мурафи, а за Владислава IV збудований оборонний замок, під стінами якого відбулася кривава битва з Хмельницьким. Проте через десятки років невеличкий замок втратив свою основну функцію і став житловим (переклад із польської – авт.) [6; 45].

Рис. 6. Руїни замку в Пиляві. Серія IV: «Польські замки». Варшава : ПТК, 1910.

На адресному боці поштівки за № 15 із видом руїн замку в Зінькові (Рис. 7) є інформація, що місто знаходиться за 35 верств від Кам'янця та належить до Летичівського повіту Подільської губернії. Зазначено, що з 1430 р. Зіньків мав статус міста, а у 1434 р. П. Одровонж збудував замок, який 1524 р. захистив містян від турків. Місто в різний час належало родинам Синявських і Чорторійських, згодом його передано у власність князю Віртемберзькому. Замок зруйнували місцеві жителі наприкінці XIX ст. (переклад із польської – авт.) [6; 46].

Рис. 7. Руїни замку в Зінькові. Серія IV: «Польські замки». Варшава : ПТК, 1910.

У 1913 р. літографічне зображення Кам'янець-Подільської фортеці ПТК використало в шостій серії «Польських замків» (Рис. 8). Вона надрукована у видавництві «В.В.С» та мала № 3 в серії, а історична довідка до неї продубльована з виду фортеці першої серії (1907 р.). На адресному боці, як і в попередніх серіях, вказано автора проекту та малюнка М. Вишніцького [6; 78].

Рис. 8. Фортеця в Кам'янці-Подільському. Серія VI: «Польські замки». Варшава : ПТК, 1913.

Дослідивши світлини поштівок, не вдалося визначити автора виду Кам'янець-Подільської фортеці I та VI серії «Польських замків», проте з'ясовано, що світлину фотографа товариства К. Кульвіча із видом

фортеці було використано в серії «Поділля» [9; 152], а зображення Меджибізьської фортеці та руїн замків у Панівцях (рис. 9), Пиляві, Зінькові належать кам'янецькому фотографу М. Грейму. Останній був єдиним фотографом на Поділлі, який приділив увагу руїнам замків задля популяризації унікальних історичних пам'яток архітектури і таким чином зберіг для нащадків неіснуючі сьогодні об'єкти. Окрім того, фотохудожник додав до цієї серії архітектурних об'єктів Поділля (здебільшого руїни замків, що мали культурно-мистецьку цінність) місячну тематику, створивши досить містичну та захоплюючу серію фотографій, тиражовану автором у серії поштових листівок «Місячне сяйво» [4; 46–47].

Рис. 9. Руїни замку в Панівцях. Кам'янець-Подільський: фото-типогр. М. Грейма [1900].

Висновки. Отже, упродовж 1907–1913 рр. види оборонної архітектури Поділля на поштівках ПТК були тиражовані в I (1907), II (1908), IV (1910), VI (1913) серіях «Польські замки» та серії «С: Поділля» (1908). Видавнича комісія товариства для друку визначених поштівок використовувала світлини фотографа товариства К. Кульвіча та кам'янецького фотомайстра М. Грейма. Художнє оформлення поштівок зазначених серій здійснював М. Вишніцький – член видавничої комісії, художник і керівник проекту. Цінну красназничу інформацію містили історичні довідки до видів фортець та руїн замків Поділля. Зображальний ряд визначених поштівок дає можливість проаналізувати, які історико-культурні пам'ятки Поділля були особливо цікавими та цінними для членів ПТК.

Список використаної літератури

1. Западенко І. Поштові та фотографічні картки – джерело дослідження забудови Меджибожа початку ХХ століття. *Науковий вісник «Межибіж»*. 2015. № 1. С. 301–310.
2. Заставецька Н. Діяльність Польського товариства краєзнавчого у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях (1920–1930-ті рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. № 17. С. 275–281.
3. Літевчук В. Волинь на листівках Польського краєзнавчого товариства. URL: <https://monitorpress.com/ua/extensions/statti-ua/6239-2023.html> (дата звернення: 03.10.2021).
4. Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. 204 с.
5. Приватна колекція поштових листівок І. Паур (м. Кам'янець-Подільський).
6. Dunin-Wilczyński B., Kowalski W. *Pikna nasza Polska cała... Poczty Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*. Lublin: WSSP, 2007. 233 s.
7. Kołowski J. *Dawne poczty: historia, ikonografia, kolekcjonerstwo*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1998. 70 s.
8. Kreczmański R. *Śladami starej poczty: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze*. Warszawa, 2007. 175 s.
9. Warnkówna J. Na dawnej rubieży. *Ziemia*. 1910. № 9. S. 136–140; № 10. S. 150–154; № 11. S. 167–170.
10. Czarnowski A. *Widokwki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*. *Ziemia*. 1979. S. 209–217.

References

1. Zapadenko I. Poshtovi ta fotohrafichni kartky – dzherelo doslidzhennia zabudovy Medzhybozha pochatku ХХ stolittia. *Naukovyj visnyk «Mezhybizh»*. 2015. № 1. S. 301–310.

2. Zastavets'ka N. Diial'nist' Pol's'koho tovarystva kraieznavchoho u sferi zberezhennia pam'iatok istorii ta kul'tury na zakhidnoukrains'kykh zemliakh (1920–1930-ti rr.). *Ukraina: kul'turna spadschyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*. 2008. № 17. S. 275–281.
3. Litevchuk V. Volyn' na lystivkakh Pol's'koho kraieznavchoho tovarystva. URL : <https://monitor-press.com/ua/extensions/statti-ua/6239-2023.html> (data zvernennia: 03.10.2021).
4. Kopylov S., Paur I. Kam'janecj-Podiljskij na poshtovykh lystivkakh kincja XIX – pochatku XX st.: istoryko-ikonografichne doslidzhennja : monografija. Kam'janecj-Podiljskij : Aksioma, 2019. 204 s.
5. Pryvatna kolekcija poshtivok I. Paur (m. Kam'janecj-Podiljskij).
6. Dunin-Wilczyński B., Kowalski W. *Pikna nasza Polska cała... Pocztywki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*. Lublin : WSSP, 2007. 233 p.
7. Kotłowski J. *Dawne pocztówki: historia, ikonografia, kolekcjonerstwo*. Warszawa : Biblioteka Narodowa, 1998. 70 s.
8. Kreczmański R. *Śladami starej pocztówki: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze*. Warszawa, 2007. 175 p.
9. Warnkówna J. Na dawnej rubieży. *Ziemia*. 1910. № 9. P. 136–140; № 10. P. 150–154; № 11. P. 167–170.
10. Czarnowski A. Widokwki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. *Ziemia*. 1979. C. 209–217.

TYPES OF DEFENSE ARCHITECTURE OF PODILLIA ON POSTCARDS OF THE POLISH SOCIETY OF LOCAL LORE (1907–1913)

Paur Iryna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of The Department of Fine and Decorative Art and Restoration, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskiy

The article analyzes the iconography of postcards of the Polish Society of local lore issued before the first World War. It was found out that the society popularized Podolsk landscapes on postcards in order to establish the historical and cultural heritage of the «Eastern Kress» as a national treasure of the Polish people. It is determined that during 1907–1913, types of defense architecture of Podillia were presented in a series of postcards «Polish castles» (fortresses in Kamianets-Podilskiy, Medzhibozh, ruins of castles in Zhvanets, Panovtsy, Pilyavi, Zenkov) and «Podillia» (Kamianets-Podilskiy fortress). It was found out that the composition of the front side of the postcards of these series was based on photographs by K. Kulvich and M. Graham, and their artistic design was carried out by M. Vishnitsky. The texts of historical references on the address side of postcards are analyzed.

Key words: postcard, Polish Society of local lore, fortress, Castle, Podillia, historical reference.

UDC 655.3.066.32(438) «1907/1913»:725.96(477.43)

TYPES OF DEFENSE ARCHITECTURE OF PODILLIA ON POSTCARDS OF THE POLISH SOCIETY OF LOCAL LORE (1907–1913)

Paur Iryna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of The Department of Fine and Decorative Art and Restoration, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskiy

The aim of this paper is analyze the iconography of postcards of the PCL issued before the First World War and to identify the species that popularized the defensive historical and cultural heritage of Podillya.

Research methodology. Achieving a certain goal and objectives led us to the use mainly general historical and source-research methods. Iconographic methods were used to determine the history of the origin of documentary post cards, to clarify the objects of the image, dating, authorship, the circumstances of creation, as well as to determine their authenticity. The Paleographic method is used to attribute an image object, determine its purpose, and so on.

Result. It has been investigated that since 1907, PCL members have been issuing postcards with views of the «Eastern Kress» monuments. They were considered the national heritage of the Polish people in order to promote and preserve the historical and cultural heritage of the region in the context of the policy of strengthening the state, uniting the nation and unifying the lands. In particular, the types of defensive architecture of Podillya were replicated on postcards of PCL in I (1907), II (1908), IV (1910), VI (1913) series «Polish Castles» and series «C: Podillya» (1908).

The publishing commission of the society used the photos of the photographer of the society K. Kulvich and the Kamenets photographer M. Graham to print certain postcards. Member of the publishing commission, artist and project manager M. Vyshnitsky carried out the decoration of postcards of certain series. Historical references to the types of fortresses and ruins of Podillya castles contained valuable local lore information.

A pictorial series of identified postcards helps to analyze the historical and cultural monuments of Podillya, which were especially interesting and valuable for PCL members.

Novelty. The information potential of postcards (1907–1913) in the study of PTC activities in the field of preservation of historical and cultural monuments of Podillya lands was clarified.

The practical significance of the obtained results is the attention of researchers to the need to understand the specific postcards as one of the important iconographic sources of the early twentieth century.

Key words: postcard, Polish Society of local lore, fortress, Castle, Podillia, historical reference.

Надійшла до редакції 10.10.2021 р.